

Nəhəng fikir və əməl adamlarımızdan biri: Əhməd bəy Ağaoğlu

I hissə

Aynurə Əliyeva

Millət öz oğulları ilə özündən ayrılır, qürbətə düşür, vətənidə kimsəsiz olur; millət öz oğulları ilə döyülür, müti olunur, millət öz oğulları ilə gücünü toplayır, ayağa qalxır, üsyan edir və millət öz oğulları ilə özünə dönür - Əli bəy Hüseynzadə kimi, Əhməd bəy Ağaoğlu kimi və s. millət özünə dönəndə güclü olur - özü kimi... Azərbaycan xalqının milli mübarizə tarixində mühüm rol oynayan simalardan biri də Əhməd bəy Ağayevdir.

Azərbaycanın Əhməd bəy Ağaoğlu adında bir başıucalığı və bir göynərtisi var. Başıucalığı: böyük mütəfəkkir, böyük mübariz, böyük inqilabçı. İrticaya, millət düşmənlərinə qarşı amansız, dostluqda və millət sevgisində olduqca səmimi, sözü çəkinmədən üzə deyən, mərd, hətta canından artıq sevdiyi Atatürk ilə mübahisədə də bir addım geri çəkilməyən adam.

Göynərtisi: bütün həyatını xalqın azadlığı uğrunda savaşa həsr etmiş bu adam Azərbaycandan “didərgin salındı”. XX yüzilin əvvəllərində təkə Azərbaycanca yox, Yaxın və Orta Şərqdə, Mərkəzi Rusiya və Qərbi Avropada tanınmış olsa da, Azərbaycanın bu görkəmli oğlu sonrakı nəsillər üçün itirildi. Azərbaycan 70 ildən sonra bu böyük oğlunu yenidən özünə “qaytara” bildi.

Ziyalı qələm sahibi, ictimai xadim, siyasətçi, jurnalist, pedaqoq, yazıçı və türkoloq Əhməd bəy Ağaoğlunun bu il 150 illik yubileyidir.

Həyatı

Əhməd bəy Ağaoğlu 1869-cu ildə Azərbaycanın Şuşa şəhərində dünyaya gəlib. Atası Mirzə Həsən bəy Qarabağın Qurdlar elindən idi. Bu tayfa XVIII əsrdə bütünlüklə etnik Azərbaycan türklərinin yaşadığı Ərzurumdan köç edib Gəncəyə gəlmiş, daha sonra isə Qarabağa yerləşiblər. Atası Mirzə Həsən bəy varlı pambıqçı fermer idi. Ata tərəfinə Mirzə titulunun verilməsi ailənin ziyalı təbəqəsindən olduğunu göstərir. Xüsusən babası Mirzə İbrahim Şuşanın ən məşhur alimlərindən olub. O, xəttat idi və türk dilində şeirlər yazırdı. Eyni zamanda əmiləri də türk dilindən başqa fars, ərəb və rus dillərini bilirdilər. Anası Tazə xanım Şuşanın Sarıcaalı elindən Rəfi bəyin qızı, Zeynalabdin bəy Rəfibəyovun bacısı idi.

Təhsili

Əhməd bəy Ağaoğlu xatirələrində göstərir ki, təhsilində anasının və əmisinin böyük rolu olub. Əmisi Mirzə Məmməd Əhməd bəyin müctəhid olmasını istəyərək ona 6 yaşından fars və ərəb dilləri üzrə müəllimlər tutur. İlk dövrlər məhəllə məktəbində təhsil alan Ağaoğlu anasının təşəbbüsü ilə gizləncə rusca dərslər də alır. Anasının dindar olmasına baxmayaraq axundlardan, mollalardan xoşu gəlmədiyini yazan Ə. Ağaoğlu anasının bu görüşlərinin onun təhsilinin istiqamətini Nəcəfdən, Kərbəladan Peterburqa, Parisə, doğru dəyişdiyini yazır.

1881-ci ildə Şuşada altı siniflik real məktəbi açıldıqdan sonra Qarabağ canişini müsəlman əhalini Xurşidbanu Natəvanın evinə toplayaraq uşaqlarını bu məktəbə qoymalarını istəyir, atası da canişinə söz verərək onu Şuşa real məktəbinə göndərir. Bu məktəbdəki müəllimlərindən ikisinin, tarix müəllimi olan Şineyovski və riyaziyyat müəllimi olan Palekarpın ona böyük təsiri olmuşdur. Hər iki müəllim çar rejiminə qarşı idi və işlədikləri məktəbdə də inqilabi təbliğat aparırdılar. Ağaoğlu da həyatında ilk dəfə Qərb ideologiyası ilə bu məktəbdə tanış olur.

Xatirələrində Əhməd bəy yazır ki, bu məktəb şəhərin erməni məhəlləsində yerləşirdi. 45 şagirddən yalnız beşi müsəlman uşağı idi. Erməni şagirdlərin bu azlığa qarşı münasibəti çox aqressiv olmuş, müsəlmanları daim incitmişlər. Bu mühitə dözməyən şagirdlərin dördü məktəbi tərk etmiş, yalnız Əhməd təhsilini uğurla başa vura bilmişdir. Öz xatirələrində Əhməd bəy bu hadisələri belə təsvir edir: “Bu beş adamın illərlə davam edən təhsili zamanı erməni uşaqlarından çəkdiklərini sözlə ifadə etmək imkansızdır. Tənəffüsdə biz, beş türk uşağı, cəld tərpnib arxamızı divara dayamağı böyük bir fərsət hesab edirdik. Yüzlərlə erməni uşaqları birdən üzərimizə hücum edirlər, birisi başımızdan papağı alıb atır, digərləri təpiklərlə dörd, beş altun qiymətində olan Buxara dərisini torpaqlar üzərində yuvarlayırlar. Bəziləri qiymətli və çoxu dəvə yunundan tikilmiş paltarlarımızın ətkələrindən yapışırlar, o yan-bu yana çəkirlər, parçalayırlar, bəzəklərini sökürlər, müqavimət göstərmək istəsək, yumruq, şillə, təpiklər altında bizi əzirdilər. Bəzən birləşib üstümüzə bir böhtan atırlar, birləşib şahid olurlar. Bizi haqsız yerə cəzalandırırdılar. Yoldaşlarımdan çoxu dayana bilmədilər. Məktəbi tərk etdilər. Son sinfə qədər türklərdən bir mən dayana bildim”.

Daha sonra orta məktəbin VI sinfini bitirən Ağaoğlu VII və sonuncu sinifləri Tiflisdəki 1 saylı gimnaziyada oxuyur. Özünün yazdığına görə Tiflis gimnaziyasında ancaq bir nəfər türk var idi ki, o da Ağaoğlu idi. Tiflisdə təhsil aldığı dövrdə dostlarının təkidi ilə “Narodnik” Cəmiyyətinin gizli toplantılarında iştirak edir. Bu toplantılar Ağaoğlunun düşüncəsində dərin izlər buraxıb. Tiflisdə gimnaziyanı müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra Ə. Ağaoğlu fərqlənmə diplomu və 300 rubl mükafatla Şuşaya qayıdır. Bütün yayı dayısı ilə birlikdə yaylaqda keçirdikdən sonra Peterburqa təhsil almağa gedir.

1887-ci ilin avqustunda ali təhsil almaq üçün Peterburqa gedən Ağaoğlu bir xristian ailəsinin evində kirayəşin olur. Həmin ailə Ağaoğlunun türk olduğunu biləndə çox təəccüblənir. Çünki o günədək ali təhsil üçün Peterburqa erməni və xristian əsilli digər xalqların gəncləri gəlirdi. Ailə türklərdən təhsil almaq üçün buraya gələn heç kimi tanımırdı. Ermənilərin və digər xristianların türklərdən əvvəl təhsil aldıklarını bilən Ağaoğlu ailənin bu təəccübünə haqq qazandırır.

Peterburqda tanış olduğu qafqazlı gənclər Ağaoğlunu Qafqazlı Tələbələr Birliyinin yataqxanasına aparırlar. O, burada dörd nəfər türkün olduğunu öyrənir. Bu türklərdən biri sonralar Azərbaycanın Paris təmsilçisi olacaq Əlimərdan Topçubaşov, digəri isə keçmiş Qafqaz Şeyxülislamının oğlu Əhməd bəy Ağaoğlu Əli bəy Hüseynzadə idi. Digər iki türk tələbə isə yol mühəndisliyi ixtisası üzrə təhsil alırdılar. Ağaoğlu Texnoloji İnstitutun bütün imtahanlarını uğurla verir. Yalnız sonuncu - Cəbr imtahanından professorun verdiyi məsələni proqramdan kənar həll etməsi və professorun Ağaoğlunu yəhudi sanaraq həlli düzgün olduğu halda qəbul etməməsi Ağaoğlunu məyus etmişdi. Professorun bu davranışı gənc Ağaoğluda ruslara qarşı böyük nifrət hissi yaratmışdır.

Yaradıcılığı

Fransada təhsil aldıqdan sonra geri qayıdıb 1896-cı ildə Şuşada ilk kitabxana açır. 1897-ci ildə H.Z. Tağıyevin dəvəti ilə Bakıya gəlir, “Kaspi” qəzetinin baş redaktoru olur. O, həmçinin Ə. Hüseynzadə ilə “Həyat” qəzetinə də redaktorluq edir.

1905-ci ildə çar hökumətinə və daşnak ermənilərə qarşı mübarizə aparmaq üçün gizlin Difai təşkilatını qurur. Bir müddət sonra çar hökuməti tərəfindən təqib olunan Əhməd bəy aylarla dostlarının evində gizlin yaşadıqdan sonra həbs olunmamaq üçün 1908-ci ilin sonlarında İstanbula köçməli olur. Türk Ocağı milli hərəkatının aparıcı siması olan Ağaoğlu bu hərəkatın keçirilmiş konqresinə prezident seçilir. Sonradan gənc türklərin “İttihad və tərəqqi” partiyasına daxil olur. Süleymaniyədə kitabxana direktoru, “Türk yurdu” jurnalının redaktoru olmaqla İstanbul Universitetində rus dilindən dərs deyir.

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin köməyinə gəlmiş Qafqaz İslam Ordusu komandanının siyasi müşaviri olmuşdur. AXC dövründə Bakıda parlamente üzv seçilir. Cümhuriyyətin Paris Sülh Konfransında iştirak etmək üçün göndərdiyi nümayəndə heyətinin tərkibində Ağaoğlu da var idi. Lakin İstanbula çatanda “İttihad və tərəqqi” partiyasının digər rəhbərləri ilə birgə ingilislər tərəfindən həbs olunaraq Malta adasına sürgün olunur. Sürgündən qayıdıqdan sonra kamalçılarla yaxınlaşaraq Ankara İnformasiya Agentliyinə rəhbərlik etmiş, “Hakimiyyəti-milliyə!” qəzetinin baş redaktoru olmuş, ikinci və üçüncü çağırış Türkiyə Böyük Millət Məclisinə deputat seçildikdən sonra Mustafa Kamal Atatürkün xarici məsələlər üzrə siyasi məsləhətçisi olmuşdur.

Paris dövrü

1888-ci ildə ali təhsil almaq üçün Parisə gedən Əhməd bəy burada hüquq məktəbinə daxil olmuş, 3 il sonra diplom almışdır. O, məşhur fransız şərqşünasları Ernest Renan (1823-92) və professor Ceyms Darmestete (1840-94) ilə tanış olur, mühazirələrini dinləyir. Əhməd bəy 1891-1892-ci illərdə Sankt-Peterburq və Parisin məşhur Sorbonna universitetlərində təhsil alır. Tarix, Şərq dilləri və məzhəbləri şöbələrində oxuyur, dinlər tarixini öyrənir. Beş dilə mükəmməl şəkildə yiyələnən Əhməd bəy o zaman həm yerli, həm də əcnəbi mətbuatda maraqlı məqalələrlə çıxış etməyə başlayır. O, 1858-1917-ci illərdə məşhur Dürkheym sosiologiyasını mənimsəmişdir.

Ədib “Jurnal de Debat”, “Revü Been”, “Nouvyte Revyü” kimi fransız mətbuat orqanlarında ictimai-siyasi mövzularda yazılarını nəşr etdirirdi. 1892-ci ildə şərqşünasların Londonda keçirilən Beynəlxalq konqresində “Şiə məzhəbinin mənbələri” mövzusunda məruzə etdi. Həmin məruzə Kembriç Universitetinin xərçisi ilə bir neçə Qərb dilində çap olundu. Fransada qələmə aldığı yazılarını “Kafkaz”, “Şərqi Rus” qəzetlərinə göndərirdi.

1894-cü ildə Qafqaza fransız dilini tədris etmək məqsədilə qayıdan ədib tezliklə Bakıya köçür. Fransada təhsil aldığı dövrdə Avropa demokratik ideyalarından və fransız şərqşünas-alimlərinin əsərlərindən təsirlənən Əhməd bəy tezliklə Azərbaycan xalqının milli özünüdərkətmə və türkçülük ideyalarının yayılması işinə başlayır.

O,1894-cü ildə Tiflis, sonra isə 1896-cı ildə Şuşa gimnaziyasında fransız dilindən dərs deyərək el arasında “Firəng Əhməd” ləqəbini alır (Bu “Firəng”lik üzündən gələcək həyat yoldaşı Sitarə xanımın ailəsi ona əvvəlcə yox cavabı vermiş, lakin 1902-ci ildə onların evlənməsi baş tutmuşdu).

Əhməd bəy Şuşada ilk dəfə qiraətxana-kitabxana açdı. 1897-ci ildə Əhməd bəyin həyatının Bakı dövrü başlayır. O, H.Z. Tağıyevin dəvəti ilə Bakıya gəlir, məktəbdə fransız dili müəllimi işləməklə yanaşı “Kaspi” qəzetinin baş redaktoru olur. Həmçinin Ə. Hüseynzadə ilə “Həyat” qəzetinə redaktorluq etmişdir. O, əsərlərində milli qurtuluşa gedən yolun cəmiyyətin mədəni və təhsili inkişafından keçdiyini bildirirdi. Qadın azadlığı ideyalarını yayan və bunu azadlıq mücadiləsinin əsas faktoru kimi göstərən Ağaoğlu Azərbaycan ziyalıları arasında qadına bərabər hüquqların verilməsinə çağıran ilk ziyalılardan idi. 1901-ci ildə çapdan çıxan “İslam dünyasında qadın” adlı kitabında “azad qadınsız milli inkişaf ola bilməz” fikrini sübuta yetirir. Onun bu arzu və ideyaları tezliklə reallığa çevriləcəkdir (1918-ci ildə qurulmuş Şərqdə ilk demokratik cümhuriyyət Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətində o dövr nəinki şərqin, hətta qərbin ABŞ və Böyük Britaniya kimi qabaqcıl dövlətlərinə nümunə olacaq bir hadisə-Azərbaycan qadınına seçkilərdə səsvermə hüquqlarının verilməsi ilə Əhməd bəyin ideyaları gerçəkləşir).